

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕВЕРБАТИВИ: СЕМАНТИКА МОТИВУЮЧИХ ОСНОВ

Ірина Нечитайло

Доктор філологічних наук, доцент,
кафедра російської та української мов, факультет слов'янської філології,
Київський національний лінгвістичний університет,
03680, Київ – 150, вул. Лабораторна, 5/17 кімн. 905, e-mail: vnech@i.com.ua

UDC: 81-115'44'37:811.16'282

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical and practical elaboration of the problem of the Proto-Slavic dialectisms in ancient and modern Slavic languages, to the definition of their principle lexico-semantic and territorial characteristics. The investigations of dialectal verbal names of Proto-Slavic origin in comparative-historic and semantic aspects are presented in the given article.

Key words: Proto-Slavic dialectism, semantic modifications, areal, nominations of people, word-building motivation.

Статья посвящена теоретической и практической разработке проблемы праславянских диалектизмов в лексике древних и современных славянских языков, определению их принципиальных признаков лексико-семантического и территориального характера. В статье представлено исследование праславянских отглагольных имен, обозначающих людей, в сравнительно-историческом и семантическом аспектах.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, семантические модификации, обозначение людей, ареал, словообразовательная мотивация.

Статтю присвячено теоретичному і практичному опрацюванню проблеми праслов'янських діалектизмів у лексиці давніх і сучасних слов'янських мов, визначенню їхніх принципових ознак лексико-семантичного та територіального характеру. У статті представлено дослідження праслов'янських віддієслівних імен, що позначають людей, у порівняльно-історичному та семантичному аспектах.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, семантичні модифікації, позначення людей, ареал, словотвірна мотивація.

У статті здійснено спробу викласти декілька проблем порівняльно-історичного аналізу утворення споріднених лексем, що належать до різних ареалів слов'яномовного світу. Мікросистема іменників на позначення людей, яка виникла у праслов'янський період, пропонує багатий спектр можливостей для одержання даних про семантико-словотвірні засоби прадаби. Один із напрямків дослідження – локалізація рефлексів прамови, що називають людей, – сприяє уточненню або підтвердженню уявлень про діалектну стратифікацію прамови слов'ян, міграційні процеси у межах її існування. Другий – напрямки семантичного розвитку праоснов на прикладі однієї мікросистеми – може показати, якою мірою одержали розвиток успадковані мовні особливості. Отже, актуальність нашого дослідження полягає в необхідності пошуку і вивчення таких індикаторів прамови слов'ян, які б могли сприяти її реконструкції – найактуальнішій проблемі сучасного слов'янознавства.

У полі нашого зору – іменники-назви людей, утворені близько півтора тисячоліття тому й залишені в давніх та сучасних слов'янських мовах, та засоби їхнього семантичного розвитку від дієслівних праоснов. Базою процедури семантико-словотвірного аналізу є принцип встановлення співвідносності мотивуючих основ із значеннями похідних утво-

– непрямого руху (професійні дії): праслов. *motadльсь (< праслов. *motati) – хорв. motalas, род. в. motaoca (Дубровник), чол. р. "той, хто мотає" (півд.-східн.) [22 VII, с. 24; 11 III, с. 87]; праслов. *pľьtva (< праслов. *plesti) – хорв. putva (ікавськ., турськ.) "той, хто плете мереживо" (Тур. Хорватія) [22 XII, с. 811]; праслов. *кърmidльсь (< праслов. *кърmiti) – серб. крмилац, род. в. крмиоца "кермовий, рульовий" [11 X, с. 616; 22 V, с. 345]; праслов. *тъсаја (< праслов. *тъkati) – російськ. діал. точея (арханг.), тчея (нижньогор.) [7 IV, с. 408];

– поверхневої дії: праслов. *brilьсь (< праслов. *briti) – словен. brilec "перукар", brives, род. в. -vса, чол. р. "перукар, цирульник" (Новокняжне) [15 III, с. 29–30]; праслов. *brusiць (< праслов. *brusiti) – старочеськ. brusič "точильник" (Прага, 1400 р.) та у словацькій brusič "тс." [17 I, с. 212; 24 I, с. 136]; праслов. *greběja (< праслов. *grebti) – російськ. діал. гребея (холмогор., 1720 р.), діал. гребия ("кисть руки, п'ятерня" (псков.), гребея ("жінка, що згрібає сіно" (арханг.) [15 VII, с. 109–110; 12 (7), с. 123; 8 I, с. 589–590]; праслов. *kos<atajь (< праслов. *kositi) – російськ. діал. коша(тай "косець" (костр., новг.) [12 (15), с. 139]; праслов. *koseja (< праслов. *kositi) – російськ. косея ("жінка, що косить траву" (яросл., твер.) [12 (15), с. 49];

– ушкодження: праслов. *bodadlo (< праслов. bodati*) – словен. bōdalo "поганий чоботар, кравець, халтурник" [21 I, с. 38; 15 II, с. 151]; праслов. *bitель, старочеськ. прешпур. bitělь, bitel "той, хто б'є" (XIV ст., Оломоуц, Райград – морав.), чеськ. bitel чол. р. "той, хто б'є; чеканник" [15 II, с. 99; 17 I, с. 57];

– стану: праслов. *žudльсь (< праслов. *žudliti) – словен. žulec (XVIII ст.), чол. р. "могильник, носій труни на похороні" (східн. штайєр.).

2) Зовнішність. Семантичну групу девербативних прикметників "ознака за дією" зумовив ряд дієслів та сполучених з їхніми основами суфіксів. Це передусім дієслово ушкодження праслов. *lemiti "ламати", від якого за допомогою суфікса -льп утворився праслов'янізм *lemьль(жь), зафіксований у болг. діал. л'омьн, чол. р. "дуже крупна, висока дитина; крупний, високий юнак" [15 XIV, с. 114].

Від дієслівної основи зі значенням впливу праслов. *тъгк- / *тъгъ-, присутньої у праслов. *тъгкъ, *тъгкъ(жь), *тъгъiti, *тъгkati, утворився іменник на позначення об'єкта дії праслов. *тъгъь / *тъгъса. Сфери його поширення – діалекти болгарської, сербської та хорватської мов: болг. діал. мрчо, чол. р. "про брудну або смуглу дитину", Мрчо, чол. р. "прізвисько чорного собаки або смуглої людини" (пірдоп.), серб. діал. мрч, чол. р. "сажа, кіпоть", також діал. мрча та мрча, чол. р. "людина з темними очима, волоссям та шкірою, смуглий; домашня тварина з темною шерстю та прізвисько такої тварини (чол. р. пес, жін. р. корова)", діал. мрче, -а, чол. р. "домашня тварина з темною, чорною шерстю (кінь, віл)", Мрче, чол. р., ім'я, топонім mřča (Вітковац) [1 IV, с. 119; 11 XIII, с. 217, 219; 22 VII, с. 49; 15 XXI, с. 129, 130].

3) Характер людини може передаватися рядом девербативів. Визначений В. Махеком давній регіоналізм лексики, відомий лише в чеській мові, klazan "ледар", "невихований підліток", "бовдур" (морав., Забржег – півн. морав.), "дебелий, незграбний чоловік" (морав.), є континуантом праслов. *klojazнь, похідного з суфіксом -знь від дієслівної основи праслов. *kloja- (пор. литовськ. klajoti "тинятися, бродити" [15 X, с. 63; 19 I, с. 691]. Отже, розглянутий діалектизм демонструє традиційну семантико-словотвірну схему "дія" > "той, хто діє" (тут: "безцільно блукати" > "ні до чого не придатна людина").

Традиційний суфікс праслов. -еп-есь, що у поєднанні з дієслівною основою формує значення "діяч", брав участь і в утворенні від дієслова праслов. *мылчати іменника праслов. *мылчепесь – цей діалектизм відмічено в старочеській мові: старочеськ. mlčepes "той, хто мовчить" (XIV–XV ст., півн.-східн. чеськ.) [15 XXI, с. 104; 17 II, с. 379].

Дієслова звучання мотивують відповідні назви діяча за участю суфіксів. Так, від праслов. *bahati "говорити" з суфіксом -упь сформувалася праслов. *bahупь, продовжений у словен. bahûp, чол. р. "хвалько, крикун" [21 I, с. 10]. Типовим випадком утворення назви суб'єкта дії можна вважати праслов. *motoga / *motogъ – похідне з суфіксом -oga, -огъ від дієслова впливу праслов. *motati. Континуантами цієї лексеми у словацькій мові є словацьк. motoh(a) "хвора на вертячку вівця", motoh "плутаник; інтриган; отрута" [18, с. 342].

До дієслівних груп, що мотивували утворення назв характеру, належать такі:

– говоріння / мовчання: праслов. *bahупь (< праслов. *bahati), продовжений у словен. bahûp, чол. р. "хвалько, крикун" [21 I, с. 10] – праслов. *мылчепесь (< праслов. *мылчати) –

старочеськ. mlšenes "той, хто мовчить" (XIV–XV ст., півн.-східн. чеськ.) [15 XXI, с. 104; 17 II, с. 379].

– поверхневої дії: праслов. *mulēja (< праслов. *muliti) – російськ. діал. муля(, заг. р. "той, хто псує якусь річ або пустує чим-небудь" (вятськ.), "нероба, що підманює іншого на яку-небудь погану справу" [7 II, с. 937]; праслов. *mul'adlo (< праслов. *muliti) – серб. муљало, муљало перен. пейорат. "базика, пстобрех; той, хто в усе втручається; той, хто їсть із жадібністю, ненажерливо" [11 XIII, с. 276]; праслов. *lobъzupъ, *lobyzupъ (< праслов. *lobъzati) – російськ. лобзу(н, лобызу(н "охочий цілуватися; лисиця" (пенз.) [15 XV, с. 242–243; 7 II, с. 260]; праслов. *mazikъ (< праслов. *maziti), російськ. діал. ма(зик "підлесник, підлабузник" [12 (17), с. 196];

– різноспрямований рух: праслов. *motoga / *motogъ (< праслов. *motati) – словацьк. motoh(a) "хвора на вертячку вівця", motoh "плутаник; інтриган; отрута" [18, с. 342]; праслов. *motoryga (< праслов. *motati) – російськ. діал. моторы(га "марнотрат" (нижньогор., рязан., калузьк., іван.), "брехун, брехуха" (смол.) [12 (18), с. 302], матары(га "марнотрат, брехун"; праслов. *mōtežъ (< праслов. *mōtiti) – хорв. mŭtež "тс.", "заколот", "заколотник", словен. mōtež, чол. р. "заколотник, бунтівник; неспокій; осад (олії)" [15 XX, с. 141; 22 VII, с. 179–180; 21 I, с. 604]; праслов. *lotoha (< праслов. *lotati) – російськ. діал. лото(ха і лотоха) "занадто метушлива, надміру кваплива у справах і вчинках людина, що безглуздо поспішає; похаплива і непосидюща людина" (владим., казан., калузьк., орлов., курськ., ворон., донськ., терськ.), "клопотун, клопотуха" (владим., орлов., курськ.), "людина, що говорить занадто швидко, скоромовкою; балакун, балакуха; торохтій" (курськ., орлов., тамбов.), "марнотратець, гультяй" (тамбов.), "п'яниця, гульвіса" (орлов.) [12 (17), с. 157];

– тілесні рухи: праслов. *mižavъ (< праслов. *mižati "мружитися, мигати") – болг. мѣжав "підсліпуватий", діал. мѣжаф "короткозорий" (софійськ., іхтіман., пїрдопськ.), "сліпий" (церковицьк. – Бургас, камениц. – Благоевград), мѣжъф "сліпий", мѣжеф (родоп.), макед. мѣжав, прикм. "примружений", серб. мѣжав "недбалий, неохайний" [15 XIX, с. 63; 18 III, с. 456, 457; 1 III, с. 105; 1 IV, с. 255, 118; 11 XII, с. 509; 21 I, с. 587]; праслов. *bulyčъ (< праслов. *buliti "витріщатися") – російськ. діал. булы(ч "той, хто витріщив очі" (вятськ., 1772 р.), булы(ч "людина незрозуміла, неспритна" (нижньогор.), булы(ч "шахраюватий торгівельний чоловік" (тульськ.), "безсовісна людина, нахабний шахрай" (владим., вятськ.), "дурнуватий" (владим.), "шахраюватий торговець" (тульськ., яросл., владим., вятськ.), "не-тямуща, дурна людин" (нижньогор., владим.), "людина з витріщеними очима або той, хто (від здивування, подиву і под.) широко розплющив, витріщив очі" (владим., вятськ.), "роззява, бевзь" (влад.) [7 I, с. 345; 12 (3), с. 273];

– деформації: праслов. *bugavъ (< праслов. *bъgati / *bugati "гнути; занапашчати") – болг. діал. бѣгав, прикм. "розумово недорозвинутий, недоумкуватий" (разлог.), макед. діал. бугав, прикм. "бідний, убогий" [15 III, с. 78];

– присвоєння: праслов. *mylgonъ (< праслов. *mylzi "ссати"): чеськ. maгой (чол. р.) "пестун; людина, яка себе пестить, говорить манірно" (морав.), а також ml'гой – "велика дитина, яка хоче, щоб її балували" (валаськ.) [15 XXI, с. 106];

– стан: праслов. *morkupъ (< праслов. *morkovati, *mъrkno↔ti "тьмяніти") – російськ. діал. мороку(н "відгадник, знахар, чаклун, ворожка" (сибір., влад.), мороку(н "розумна, кмітлива людина" (територія Мордовії), "людина, обізнана з чимось, знавець чого-небудь (сибір., владим.) [15 XIX, с. 234].

4) Власні імена: У межах утворення об'єктних назв зафіксовано дієслово конкретної дії, в семантичній структурі якого актуалізовано сему об'єкта дії під впливом суфікса. Цим способом від дієслова праслов. *zъgĕti, *zъgĕo склалася об'єктна назва праслов. *zъgĕpъ – субстантивованій пасивний дієприкметник минулого часу. Його успадкувала хорватська мова як власне ім'я хорв. Zrin, род. в. Zrinja (Сісак).

Семантичний розвиток дієслова праслов. *mazati "мазати" зумовив появу згаданого вище девербатива праслов. *mazikъ, зафіксованого у ряді діалектних зон російської мови: у смоленських говірках російськ. діал. ма(зик "підлесник, підлабузник" та у Новгороді XVI ст. особове ім'я селянина Мазик [12 (17), с. 196].

Крім семантичних, в утворенні позначень людей чітко окреслюються вузьколокальні кореляти як у межах окремих ареалів, так і між ареалами (південний – західний, південний – східний, західний – східний, південно – західно – східний). Все це показує, що означення

людей було частиною локальної традиції кожного зі слов'янських народів, на що вказують межі ареалів, які збігаються з межами культури окремих ареалів у різні періоди.

Мотиваційний підхід до вивчення семантичного словотворення праслов'янської діалектної лексики чітко показує давні схожості й відмінності між діалектами прамови, демонструє глибинні паралелі в периферійних говірках. Особливо заслуговують на увагу семантико-словотвірні процеси, що безпосереднього торкаються міжмовних кореляцій, адже можуть свідчити про спільність походження або давнє тривале контактування сучасних дистанційованих діалектів.

Наведений вище матеріал різної хронологічної належності свідчить про те, що подібні перетворення є можливими на різноманітних хронологічних рівнях в історії праслов'янської мови і тому повинні враховуватися при реконструкції семантико-словотвірних структур у процедурах етимологічних розшукув.

ЛІТЕРАТУРИ

1. Беларуско-расійскі слоўнік / Мікалай Якаўлевіч Байкоў, Сцяпан Міхайлавіч Некрашэвіч. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925 г. – 356 бач.
2. Българска диалектология: Проучвания и материали / Редакционен комитет Ст. Илчев, К. Мирчев и Ст. Стойков (отг. редактор). – Т. 1–10. – София: Изд-во на Българската академия науките, 1962–1981.
3. Варбот Ж.Ж. О функциональных преобразованиях словообразовательных моделей в истории языка / Жанна Жанновна Варбот // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2009 – 2011: Сб. науч. трудов / Отв. ред. Т.И. Вендина. – М.: ИРЯ РАН, 2011. – С. 22–26.
4. Вендина Т.И. Типология восточнославянских ареалов / Татьяна Ивановна Вендина // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 2009 – 2011. – М.: ИРЯ РАН, 2011. – С. 63–98.
5. Геров Н. Речник на български език / Найдено Геров. – София: Български писател, 1975–1978. – Т. 1–6.
6. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К. (перевид. фотоспособом. – К., 1958), 1907–1909. – Т. 1–4.
7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – СПб.; М., 1880.
8. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
9. Куркина Л. В. Словенско-западнославянские лексические связи / Любовь Викторовна Куркина // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1978. – М.: Наука, 1980. – С. 331–338.
10. Нечитайло І.М. Історія і типологія праслов'янських девербативів: Монографія / Ірина Миколаївна Нечитайло. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2011. – 366 с.
11. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Српска Академија наука: Институт за српскохрватски језик, 1959–1968. – Књ.1–5.
12. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – Л.; СПб.: Наука, 1961–2006. – Вып. 1–40.
13. Тетовска-Троева М. Отглаголни имена за лица в българските говори (Nomina agentis) / Маргарита Тетовска-Троева. – София: Изд-во на Българската академия на науките, 1988. – 202 с.
14. Трубачев О.Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков / Олег Николаевич Трубачев // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154–172.
15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под. ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева. – Вып. 1–36. – М.: Наука, ИРЯ РАН, 1974–2010.
16. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika. – Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik, 1976–2005. – Kn. I–IV.
17. Gebauer J. Slovník staročeský / Jan Gebauer. – Praha: Nakladem české grafické společnosti "Unije", 1903–1913. – D. 1 (A–J) – 2 (K–N).

18. Kálal K., Kálal M. Slovenský slovník z literatury aj nářeči: Slovensko-český slovník a český ukazovateľ (slovensko-česky diferenciálny) / Karel Kálal – Miroslav Kálal. – Banská Bystrica, nakladom vlastným, 1924. – 992 s.
19. Kott St.F. Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. – Praha: Knihtiskárny Františka Šimáčka, 1878–1893. – D. 1–7.
20. Muka K. E. Słownik dolnoserbsteje řečy a jeje narěcow. – St.Pb.–Praha, 1911–1928. – Bd .I–III.
21. Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar / Maks Pleteršnik: izdan na troške rajnega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa. – Ljubljana: Knezoškobijstvo. – 1. del A–O. –1894, 2. del P–Ž. –1895.
22. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Obraduje Đ. Daničić, J. Jedvaj i dr. – D. 1–23. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
23. Slovník jazyka staroslověnského / Red. J. Kurz a Z. Hauptová. – T. I–IV. – Praha: Academia, 1966 – 1997.
24. Slovník slovenského jazyka / red. Stefan Peciar. – Bratislava: Vyd. SAV, 1959–1974. – D. 1–6.
25. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: JAZU, 1971–1974. – Knj. 1–4.